

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Історичний факультет

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

Дипломна робота

спеціаліста

на тему: «Мартин Лютер та розгортання реформаційного руху в
Німеччині в першій чверті XVI століття»

**«Martin Luther and the growth of Reformation movement in Germany in the
first quarter of the 16th century»**

Виконала: студентка 3 курсу заочної форми навчання ННІ та СТ- історія
спеціальності 7.02030201 Історія

Балинська Олена Олександрівна

Керівник к.і.н., доц. Немченко І.В.

Рецензент д.і.н., проф.. Дьомін О.Б. _____

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри №
10 від 25 травня 2017 р.

Завідувач кафедри

 (підпис)

Захищено на засіданні ЕК № 1
протокол № 12 від 30 травня 2017 р.
Оцінка задовільно / 10 / 70 (за
національною шкалою, шкалою
ECTS, бали)

 Голова ЕК
(підпис)

Одеса – 2017

ш/
м 440424

№ 0804 зареєстровано 10.08.17 р.

План:

	Вступ	3-8
Розділ 1.	Реформаційний рух у Німеччині на початку XVI ст.	9-38
1.1.	Передумови реформаційного руху у Німеччині на початку XVI ст.	9-13
1.2.	Початок Реформації у Німеччині	14-28
1.3.	Реформаційні вчення М.Лютера	29-38
Розділ 2.	Томас Мюнцер - один з найбільш обдарованих та освічених вождів народної реформації в Німеччині.	39-59
2.1.	Формування власного розуміння реформації Томасом Мюнцером.	39-47
2.2.	Відмінність у поглядах на Реформацію між М. Лютером і Т. Мюнцером	48-52
2.3.	Томас Мюнцер – керівник селянської війни	53-59
Розділ 3.	Від Селянської війни до Аугсбурського рейхстагу 1530 р..	60-71
3.1.	Князівська реформація.	60-62
3.2.	I та II Шпеєрські рейхстагі та їх наслідки	63-68
3.3.	Аугсбурський рейхстаг 1530 року.	69-71
	Висновки	72-75
	Список джерел та літератури	76-79

Вступ

Тема дипломної роботи " Мартин Лютер та розгортання реформаційного руху в Німеччині в першій чверті XVI століття" є на сьогоднішній день надзвичайно актуальною. У 2017 році виповнюється 500 років з початку реформаційного руху в Німеччині. Президент України Петро Порошенко підписав Указ про відзначення цієї дати. Глава держави зазначив, що Україна є багатоконфесійною країною і відзначив важливість досягнення миру і згоди між різними конфесіями. У документі підкреслюється, що соціальні явища, породжені Реформацією, є одними з найбільш впливових в історії людства. Західна цивілізація немислима без здобутків Реформації; до них можуть долучитись і українці [1].

Початком Реформації прийнято вважати конкретну подію : Мартін Лютер, доктор теології Віттенберзького університету (Саксонія, Німеччина) 31 жовтня 1517 р. прибив до дверей церкви свій рукопис – "95 тезисов против индульгенции", в яких виступав проти зловживань католицької церкви. Саме цей перформанс, швидше за все, просто легенда, але і Лютер, і "95 тезисов против индульгенции" – реальність.

До причин Реформації відносять внутрішнє розкладання засад середньовічного життя: католицизму і феодалізму. Посилювалася ворожа папству з боку державної влади. Самі ж папи і їх підлеглі часто вели життя, далеке від християнського ідеалу. Єпископи часто були багатими землевласниками, майже не займалися життям своїх єпархій. Вищі церковні посади нерідко продавалися. При цьому нижче духовенство жило бідно.

Буржуазія, що зароджувалася, не могла розраховувати не тільки на політичну перемогу над дворянством, але навіть на досягнення міцної економічної переваги над ним, поки вона не звільниться від руйнівної опіки католицької церкви, більш того – якщо вона не пристосує церкву до власних потреб.

Роль народних низів у реформаційному русі була винятково велика і виразилася у формуванні потужної течії народної реформації. Народні низи страждали від більшості тих зол, на які скаржилося бюргерство, встановлення дешевої церкви означало б для них значне полегшення. Набагато складніше було ставлення селянства. У тих випадках, коли селянство було сильно зацікавлено у фіксації існуючого помісного звичаю, воно залишалося осторонь від реформації. Духовенство побоювалося нововведень у галузі церкви, не похитнуло усталені поземельні та рентні відносини; у багатьох випадках селянство ставало активним резервом народної реформації.

Таким чином, науковий розгляд реформаційних процесів дозволяє з'ясувати широке коло питань соціальної історії Європи, має особливе значення для вивчення інших актуальних проблем, які потребують подальшого вивчення.

Об'єктом дипломного дослідження є діяльність з реформування церкви і ґрунтовний розгляд робіт Мартіна Лютера і Томаса Мюнцера.

Предметом роботи є процеси формування реформістських ідей та поширення реформаційних вчень в Німеччині в першій третині XVI ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця XV ст. (народження Мартіна Лютера та Томаса Мюнцера, формування їх особистості та поглядів) до I третини XVI ст. (до Аугсбурського рейхстагу 1530 р.).

Територіально дослідження охоплює Німеччині першої третини XVI ст., а також в інших європейських країнах, де розповсюджувалися ці ідеї.

Процес Реформації сьогодні вивчений досить добре, що обумовлено великою кількістю джерел і відомостей, у яких розповідається про той період. До них відноситься безліч документів того часу. Основу джерельної бази становить комплекс робіт засновників реформаційних вчень, чисельні праці лідерів Реформації. Перекладами робіт Мартіна Лютера займаються декілька авторів: Маркович І.Е., Майер В.Е, Ю.А. Голубкин. Це роботи: «К християнському дворянству немецкой нации об исправлении християнства»

1520 р. [7], «Свобода христианина»[11], « 95 тез» 1517 р.,[2] « Против разбойничих и кровожадных крестьян» 1525 р.;[6] «Мартин Лютер и рост социально-политического сознания народных масс в Германии 1517-1521 гг» [8];» «К советникам всех городов земли немецкой» 1524 г.[9], «Рабстве воли» [10], « Избранные произведения. Предисловие архиепископа Михаила» [12], « Открытое увещевание ко всем християнам воздержаться от смуты и мятежа» 1521-1522 гг[13], та «Рыцарь Ульрих фон Гуттен приветствует теолога Мартина Лютера» 1520 р. [3]. Томасом Мюнцером були написани «Статейные письма»1525 р.[15] При розгляді окремих питань теми використано енциклопедичні матеріали [28,27].

У книзі « Мартин Лютер. Время молчания прошло. Избранное произведение 1520-1526 pp.» [14]зібрані воедино опубліковані в різних наукових виданнях протягом більше двадцяти років основні статті відомого харківського медієвіста, педагога Юрія Олексійовича Голубкіна (1941-2010), присвячені дослідженню життя і діяльності вождя німецької Реформації Мартіна Лютера. В цьому збірнику всі труди , які він перекладав сам, або з Ю. Каган, К. Комаровим .

Досліджена Є. Солов'євим робота « Непобежденный еретик Мартин Лютер и его время»[26] - перша у вітчизняній літературі біографія Мартіна Лютера (1483-1546) — видного громадського діяча Німеччини, одного з творців німецької літературної мови, провісника ряду основоположних ідей раннебуржуазної філософії та етики. Автор розповідає про боротьбу Лютера з папським Римом і його ставлення до Селянської війни. Фігура Лютера малюється на фоні політичного життя Німеччини XVI століття, напружених морально-релігійних пошуків пізнього середньовіччя, складних відносин між Реформацією і Ренесансом.

Циммерман В. О.— автор ряду історичних праць, з яких найбільшою популярністю користується його «История крестьянской войны». Багатий

фактичний матеріал цієї роботи був використаний Енгельсом в його роботі «Крестьянская война в Германии»[34].

Монографія Бецольда «История реформации в Германии» [19] присвячена значному періоду в історії Німеччини - Реформації. Письменник докладно розглядає передумови і початок Реформації, місце всіляких верств населення Німеччини напередодні селянської війни; ретельно вивчає біографії видатних діячів Реформації і правителів Німеччини в той період, причини зростання папської могутності і впливу церкви на уми людей.

Книга доктора філософських наук В. І. Гараджи «Протестантизм» [20] присвячена еволюції і сучасного стану протестантизму, одного з трьох основних напрямів християнства. Особливу увагу автор приділяє протестантській теології, оповідаючи про те, як вона видозмінюється в наші дні, як наполегливо шукає шляхи до збереження свого впливу на віруючих, до виходу з глибокої кризи, яку переживає в даний час релігійна ідеологія.

У книзі історика Г. Лозінського «Історія папства» [22] з марксистських позицій висвітлена історія католицької ієрархії, показано багатовікове прагнення папства до поширення свого панування в різних країнах світу. Вчений розглядає історію папства з його виникнення до кінця XIX ст.

Розглядається життя Мартіна Лютера і його реформаторська діяльність. Ці біографічні нариси були видані близько ста років тому в серії які написала Порозовська Б.Д. в роботі « Мартин Лютер. Его жизнь и реформаторская деятельность»[30]

В своїй роботі « Мартин Лютер. Жизнь и дело» [35] досліджує Фаусель Г життя і діяльність видатного реформатора, засновника протестантизму Мартіна Лютера протягом кількох століть. Але навіть серед першокласних біографій Лютера, які побачили світ в останні роки, книга професора Генріха Фауселя займає особливе місце.

Автор не тільки ділиться з читачем своїми цікавими, оригінальними думками про Лютера, але і, приводячи великі фрагменти з його творів, проповідей, листів, застільних промов, дає йому можливість самому розповідати про своє життя і про своєму вченні.

Події Реформації, що призвели до зміни релігійного, соціального та політичного життя й визначили характер модернізаційних процесів середньовічної Європи, постійно привертають увагу і перебувають у полі зору дослідників. Історики церкви давали різні оцінки історії Реформації і протестантських течій, від відверто негативних до помірковано нейтральних. Попри конфесійну заангажованість проблематика їх досліджень вирізняється різноманітністю, часто спричиненою конкретно історичними, соціально-політичними та релігійними обставинами.

Дана робота складається з 3 розділів: у першому розділі «Реформаційний рух у Німеччині на початку XVI ст.» розглянути питання: 1. Передумови реформаторського руху у Німеччині XVI ст.; 2. Початок Реформації у Німеччині в якій показується становлення Мартина Лютера, як реформатора, розгортання реформаторського руху на території Німеччині; Вормський едикт; 3. Реформаторські вчення М. Лютера: звернута увага на роботи, які написані М. Лютером.

В другому розділі «Томас Мюнцер-один з найбільш обдарованих та освічених вождів народної реформації в Німеччині.» розглянуті питання: 1. Формування власного розуміння реформації Томасом Мюнцером; 2. Відмінність у поглядах на Реформацію між М. Лютером і Т. Мюнцером; 3. Томас Мюнцер – керівник Селянської війни.

В третьому розділі «Від Селянської війни до Аугсбурського миру» розглянути питання: 1. Князівської реформації; 2. I та II Шпеєрського рейхстагу та їх наслідки. Поява протестантизму. 3. Аугсбурського рейхстагу 1530 року.

Таким чином, Реформація це — церковно-релігійне, духовно-суспільне та політично рухове оновлення в країнах Західної та Центральної Європи у XVI столітті, спрямоване на повернення до біблійних першоджерел християнства, яке набуває форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади.

При освітленні матеріалу у логічному викладанні дає змогу реально оцінити і зрозуміти цінність подій реформаційних перетворень у церкві.

Висновки:

Таким чином, Реформація це — церковно-релігійне, духовно-суспільне та політично рухове оновлення в країнах Західної та Центральної Європи у XVI столітті, спрямоване на повернення до біблійних першоджерел християнства, яке набуває форми релігійної боротьби проти католицької церкви і папської влади. Початок Реформації прийнято считати конкретну подію 1517 року.

Науковий розгляд реформаційних процесів дозволяє з'ясувати широке коло питань соціальної історії Європи, має особливе значення для вивчення інших актуальних проблем, які потребують подальшого вивчення.

Виникло протеріччя з релігійних питань.

Складнощі в економічному житті знаходило підтримку серед різних верств населення. Це було головним поштовхом до початку боротьби за власні права.

У Європі склалися різні причини для розгортання боротьби проти церкви та феодалів.

Можна відзначити, що в різних сферах життя були розбіжності, що і призвело до нестабільної ситуації в країні. Народ хотів змін будь-яким шляхом.

Отже, в тезах непримиренно Лютер виступає проти продажу індульгенцій.

При висвітленні матеріалу у логічному викладанні дає змогу реально оцінити і зрозуміти цінність подій реформаційних перетворень у церкві.

Можна зробити висновок, що у Мартіна Лютера змінилося ставлення до католицької віри в результаті далеко не одного "випадку", а цілого ланцюжка подій, зустрічей і спостережень. Свою точку зору він обґрунтував і висловлював її. Вона співпадала з думками багатьох людей різних верств населення.

Мартін Лютер впроваджував власні ідеї в життя. Він стверджував, що всі зміни у церковних канонах можна провести мирним шляхом. Але має як прибічників так і противників своєї теорії.

Лютер вперше в історії Немеччини показує які зміни у католицької церкві необхідно зробити. Але він повністю не відходить від релігійного інституту – церкві.

Переклад Біблії зробив зміст зрозумілішим простому народові. Щоправда, до цього були вже 14 верхньонімецьких й середньонімецьких видань Біблії. Але ці переклади завдяки своїй високопарній німецькій мові були важко зрозумілими для людей.

Лютер показує, що свобода християнська ні в коєму разі не розповсюджується на державні відносини.

Мартин Лютер був першим хто знайшов як розповсюдити швидко свою роботу, та викликати полеміку серед різних прошарків населення.

В своїй роботі: «Про использование христіанства» він пропонує виходи зі складної ситуації в церкві. Виступає проти великої кількості сект. Показує які зміни необхідно провести для повернення людей до церкви.

Мартин Лютер був першим хто знайшов як розповсюджувати швидко свою роботу, та викликати полеміку серед різних прошарків населення.

Усі етапи перетворень і змін до католицької церкви Мартін Лютер описав у своїх творах. Він використовував різні підходи для різних верств населення. Зміг донести зміст своїх поглядів через баллади, ксилографії та памфлети. Його роботи обговорювали в усіх усядах. Багато було письмової полеміки. На всі листи він обов'язково давав відповідь. Це викликало до нього велику повагу.

З юнацтва Томас Мюнцер був прихильником радикальних методів, тому старався доводити свою точку зору в міста де працював. Свідомість Томаса Мюнцера складалася під час спілкування з різними людьми, такими як Мартин Лютер, Єразм Роттердамський.

Можна зробити висновок, що у Мартіна Лютера змінилося ставлення до католицької віри в результаті далеко не одного "випадку", а цілого ланцюжка подій, зустрічей і спостережень. Свою точку зору він обґрунтував і висловлював її. Вона співподала з думками багатьох людей різних верств населення

Реформацію і селянський рух Мюнцер тлумачив найбільш радикальним чином; він закликав до повного соціального перевороту і встановлення народної влади. На думку Енгельса, політична програма Мюнцера була близька до комунізму. «Під царством божим, — писав Енгельс, — Мюнцер розумів не що інше, як суспільний лад, в якому більше не буде існувати ні класових відмінностей, ні приватної власності, ні відокремленої, протистоїть членам суспільства і чужої їм державної влади».[32]

Мюнцер вважав, що богу потрібно не книжкове знання його, а живе спілкування з ним. З цього випливало, що єдиним непомітним джерелом віри є не святе письмо, а живе одкровення, доступні всім, хто мешкає в створіння. Відмінність реформації Лютера і Мюнцера, що Мюнцер не бачив різниці між областю віри не "внутрішнім" (духовним) людиною, а "зовнішніми", тобто людиною як членом суспільства. Лютер проводив непрохідну межу між зовнішнім і внутрішнім людиною, між церковним і світським порядком. Мюнцервместо замість вигаданої віри в абстрактного, непоноваемого, потойбічного бога проповідував віру як принцип справедливого суспільного устрою. Недарма він именовал це "царством божим".

В теології Томаса Мюнцера - воздя народної Реформації, знайшли своє відображення бажання народних мас. Мюнцер проповідував не смирення, моральне вдосконалення, не сенктанскую замкнутість, праведність, а революційне повстання, насильницьке знищення гнобителів – безбожників.

Зерна закладені Томасом Мюнцером і Мартіном Лютером в благодатний ґрунт, дали свої сходи. католицька церква на чолі з Папою Римським стала стрімко втрачати свій вплив. В ході протестантів усіх верств

суспільства, де кожен переслідував свої інтереси, з'явилися нові вчення. Вони мали єдиного Бога Ісуса Христа, єдине вчення - Біблію, єдине місце проведення обрядів і ритуалів та ін. Протестантські церкви, на першому етапі, були дешевші, мали свої центри, які не підкорялися Папі Римському. Деякі церкви підпорядковувалися безпосередньо королю, деякі єдиного центру в країні. всі вони були тісно пов'язані між собою.

Духовенство ніяких переваг не має й саме його існування стає зайвим. У зв'язку з цими уявленнями релігійний культ у протестантизмі був істотно скорочений і спрощений. Число таїнств скорочено до двох-хрещення і причащення; всі богослужіння зведено до читання проповідей, спільних молитов і співу гімнів і псалмів. При цьому богослужіння відбувається рідною для віруючих мовою.[32]

За підсумком жорстокої боротьби різних верств населення з католицькою церквою виникає необхідність в появі нової течії в христіанстві – протестантизм.

Церковна демократія впливає з євангелічної реформації вилася в свою протилежність: відкололася від Риму церква опинилася в полоні у князів. Велику роль в організації і поширення євангельської реформації відіграв соратник Лютера Філіп Меланхтон. У 1530 році лютеранське вчення було остаточно оформлено в документі "Аугсберское сповідання віри".

В цьому році виповнюється 500 років Реформації. Президентом України Петром Порошенком видано указ про святкування цієї дати. Хотілося б щоб цей рік став роком - міжконфесійного примирення.

Список державних документів, джерел та літератури

1. Указ №357/2016. О святкуванні в Україні 500-річчя Реформації [електроний ресурс] – режим доступу: religions.unian.net
2. Лютер М. 95 тезисов против индульгенции [електроний ресурс] – режим доступу: fanread.ru
3. Рыцарь Ульрих фон Гуттен приветствует теолога Мартина Лютера [електроний ресурс] /пер. І.Е. Маркович /Діалогі, публіцистика, листи – режим доступу: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/XVI/1500-1520
4. Перписка Э.Ротердамского и Мартина Лютера [електроний ресурс] – режим доступу: fanread.ru
5. Мартин Лютер. Избранные произведения [електроний ресурс] /пер. К.С. Комарова, Ю.А. Голубкина, М.Ю. Каган/СПБ « Андреев и согласие» 1994 – режим доступу: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
6. Лютер М. Против разбойничих и кровожадных селян. 1525 р. [електроний ресурс] / Вестник Удмуртського університету, вип.. 7. Історія.2007 . : пер. Майер В.Е. - Андреев и согласие 1994 – режим доступу: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
7. Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства [електроний ресурс] /пер. К.С. Комарова, Ю.А. Голубкина, М.Ю. Каган.- СПБ « Андреев и согласие» 1994 – режим доступу: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
8. Мартин Лютер и рост социально-политического самосознания народных масс в Германии 1517-1521 гг. [електроний ресурс] / Вестник Удмуртського університету, вип.. 7.Історія. 2007. – режим доступу: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
9. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой [електроний ресурс] /пер. К.С. Комарова, Ю.А. Голубкина, М.Ю. Каган. - СПБ «Анд-

реев и согласие» 1994 – режим доступа:

WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520

10. Лютер М. О рабстве воли [электроний ресурс] /пер. К.С. Комарова, Ю.А. Голубкина, М.Ю. Каган.- СПб «Андреев и согласие» 1994 – режим доступа: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
11. Лютер М. Свобода христианина [электроний ресурс] /пер. К.С. Комарова, Ю.А. Голубкина, М.Ю. Каган. - СПб «Андреев и согласие» 1994 – режим доступа: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
12. Лютер М. Избранные произведения. Предисловие архиепископа Михаила [электроний ресурс] СПб «Андреев и согласие» 1994 – режим доступа: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
13. Лютер М. Открытое увещание ко всем христианам воздержаться от смуты и мятежа [электроний ресурс] /пер. К.С. Комарова, Ю.А. Голубкина, М.Ю. Каган. - СПб «Андреев и согласие» 1994 – режим доступа: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520
14. Мартин Лютер. Время молчания прошло. Избранное произведение 1520-1526 /пер. с немецкого, историкобиографический очерк и комментарии Голубкина Ю.А. – Харьков, 1992. -352 с. 2-е изд.: Харьков 1994
15. Томас Мюнцер. Статейное письмо 1524-1525 [электроний ресурс] – режим доступа: illuminats.ru
16. Источники по истории Реформации . Выпуск II. Письма темных людей. [электроний ресурс] /під ред. Егоровой Д.Н. 1906-1907. – режим доступа: relig-library.pstu.ru
17. Мюнцер Т. Пражское воззвание 1. Прага [электроний ресурс] – режим доступа: WWW.vostlit.info/tekst/dokument/Germany/XVI/1500-1520

18. Бретчер Д. Вормсский эдикт(1521) [электроний ресурс] – режим доступа: wikiplanet.click>enciclopedia/RU/Вормсский_эдикт
19. Бецольд Ф. фон. История реформации в Германии. Т. 1. [электроний ресурс] – режим доступа: liberi.carelia.ru
20. Гараджа, В. И. Протестантизм [текст]. - М.: ИПЛ, 1971. - 265 с.
21. Зидеманн. Томас Мюнцер. 1842. [электроний ресурс] – режим доступа: rushist.com
22. Лозінський С.Р. Історія папства.- 3-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 382 с.
23. Меркс. Томас Мюнцер и Пфейфер. [электроний ресурс] – режим доступа: rushist.com
24. Маркс К. Енгльс Ф. Собрание сочинений 2 изд., т 1. – 356 с
25. Смирин М.М. Большая Советская энциклопедия – М.: Советская энциклопедия 1969-1978 [электроний ресурс] – режим доступа: bse.slovaronline.com
26. Соловьев Е. Непобежденный еретик: Мартин Лютер и его время.- М. : Молодая гвардия, 1984.- 131с.
27. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [электроний ресурс] – режим доступа: ru.wikipedia.org
28. Сказкін С.Д., Чістозвонов О.М. Історія середніх віків в двох томах. Т 2/под. ред. Карпова – М.: вид. Московського університет: Наука 2005
29. Смирин М.М. Эразм Роттердамський и реформаторское движение в Германии.-М.: изд. Наука, 1978. – 239 с.
30. Порозовська Б.Д. Мартин Лютер. Его жизнь и реформаторская деятельность. - Санкт -петербург.СПб, 1997.- 112 с.
31. Штробель. Жизнь, сочинения и учение Томаса Мюнцера. 1795 [электроний ресурс] – режим доступа: rushist.com

32. Єнгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. соч., 2 изд. .- 356с.
- 33.Штеклі А. Е. Томас Мюнцер [електроний ресурс] – М.: Молодая гвардия, 1961. — Т 7.- 320 с. режим доступу: fanread.ru
- 34.Циммерман В. История Крестьянской войны в Германии. М.: Государственное социально-экономическое изд-во – 1962 - Т.1,2.– 390с
35. Фаусель Г. Мартин Лютер, жизнь и дело. Том 1 1483-1521/пер. с нем.Голубкіним Ю.А.- Харьков:Майдан – 1995 – 240 с.